

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ВИДАТНІ НІЖИНЦІ

МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ БЕРЕЖКОВ (1850-1932)

Від упорядників

У цьому році минають 75-ті роковини від дня смерті Михайла Миколайовича Бережкова – дослідника російської й української історії, зокрема – історії Чернігівщини, знавця ніжинських старожитностей; дійсного члена кількох наукових товариств, професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, Ніжинського науково-педагогічного інституту та Ніжинського інституту народної освіти, дійсного члена та керівника секції Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. З нагоди цієї дати редакція “Ніжинської старовини” пропонує читачам добірку матеріалів, присвячених життю та науковій діяльності визначного ніжинця, а також біографічний нарис чернігівського автора *Андрія Острянка*.

Сучасний стан історіографії в Україні характеризується дедалі частішим зверненням до студіювання діяльності регіональних осередків істориків кінця XIX – першої третини XX ст., які залишилися поза увагою дослідників історії історичної науки. Водночас, історіографічне засвоєння результатів наукової та організаційної діяльності периферійних центрів та їхніх репрезентантів заповнює істотну прогалину в системі уявлень про тогочасну корпорацію істориків, інституційні підвалини її інфраструктури та залежність результативності наукових студій від цих обставин. Михайло Миколайович Бережков – представник Ніжинської історичної школи у вітчизняній історіографії, становлення якої свого часу відбулося за його безпосередньої участі. Він користувався неабияким авторитетом у науковому світі, проте, на сьогодні його ім'я відоме хіба що вузькому колу фахівців, а наукова біографія та творчий доробок не втратили своєї актуальності і потребують спеціального вивчення [1].

Народився М.Бережков у родині сільського священика в с. Мостці Володимирської губернії 30 жовтня 1850 р. [2]. 1860 р. він вступив до Володимирського духовного

училища, а у 1870 р. закінчив курс наук у тамтешній духовній семінарії. Пропрацювавши рік вчителем земської школи в с. Іваново (нині – Іваново-Вознесенськ) [3], М.Бережков улітку 1871 р. вступив на історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету, а після його закінчення навесні 1875 р., був залишений для підготовки до професорського звання. В лютому 1879 р. М.Бережков захистив дисертацію “О торговле Руси с Ганзой до конца XV века” [4] і впродовж наступних трьох років працював домашнім учителем у родині графа О.Уварова у Москві. Переїзд М.Бережкова до Москви сприяв його зближенню з тамтешніми науковими колами і тісній співпраці з Московським археологічним товариством.

Формування М.Бережкова як історика почалося ще на студентській лаві [5]. Він згадував, що Санкт-Петербург – “моя культурная родина, начало моей научной школы и школы жизненной, в университете обнаружили и развились мои научные силы, мои симпатии вкусы к истории” [6], “особо благодарную память храню о профессоре К.Н.Бестужеве-Рюмине, ближайшем моем наставнике и руководителе в деле научной подготовки меня к профессорскому труду” [7]. Під керівництвом К.Бестужева-Рюміна М.Бережков писав кандидатський твір, присвячений аналізу змісту та мовних аспектів смоленських грамот [8], за який одержав золоту медаль; згодом під його ж керівництвом писав і магістерську дисертацію. Історіографічний підхід до наукових студій, послідовником якого був К.Бестужев-Рюмін [9], став методом досліджень М.Бережкова. Особисті та наукові контакти вченого зі своїм учителем не припинялись і після від'їзду М.Бережкова зі столиці, про що свідчить їхнє листування [10], предметом якого було як особисте життя, так і наукові проблеми.

У жовтні 1882 р. М.Бережков переїхав до Ніжина, де й прожив решту свого життя. Ніжин наприкінці XIX – на початку XX ст. “представлял довольно большой, но все же захолустный уездный городок, превосходивший впрочем свою губернскую метрополию и размерами, и населенностью” [11]. М.Бережков ремствував щодо віддаленості Ніжина від провідних університетських центрів: “Ну, конечно, Нежин “провинция” – не чета Киеву, Москве, Петербургу [12], “ходя по Нежину убеждаешься, что он – большая деревня, типичная малороссийская деревня...” [13]. Його ставлення до Ніжина й України в цілому згодом зазнало істотних змін: “Я люблю Украину и жителей ее” [14], “я благодарю Господа Бога и за Нежин; здесь я выучился многому хорошему в жизни, и многое понял” [15], “люблю я свой город: привык к нему, вероятно и помру в нем” [16]. З іншого боку, вчені-мешканці великих міст мріяли про такий собі “науковий рай”. К.Бестужев-Рюмін із цього приводу писав: “Маленькие города имеют большие преимущества для устройства в них учебных заведений, особенно при хорошей библиотеке, важнее всего то, что развлечений мало. Кто хочет работать над какой-нибудь специальностью, для которой материалов на месте нет, может пользоваться вакацией или отпуском; но для работ текущих город вроде Нежина – клад. А как хорошо человеку ученому забиться в какой-нибудь Нежин” [17].

Викладацька робота, якій М.Бережков надавав особливої ваги, та наукові студії становили головний зміст його життя. Переїзд М.Бережкова до Ніжина співпав із відкриттям у тамтешньому історико-філологічному інституті історичного відділення, що зумовило відповідні зміни в організації навчального процесу. М.Бережков викладав студентам III та IV курсів історичного відділення курси з історії Смути в

Росії та реформ Петра I, огляд історії Росії XVIII-XIX ст., акцентуючи увагу на царюванні імператриць Єлизавети та Катерини II, імператорів Миколи I та Олександра II. Крім того, М.Бережков започаткував викладання російської історіографії та джерелознавства російської історії. Студентам imponувала викладацька манера М.Бережкова, і вони небезпідставно вважали його людиною ґрунтованою [18]. Крім того, М.Бережков прихильно ставився до студентів, які виявляли нахил до наукової праці й дозволяв їм користуватися власною бібліотекою [19]. 1904 р. М.Бережков залишив викладацьку діяльність – вийшов на пенсію за вислугою років. Проте, 1919 р. він погодився на пропозицію “Конференції Інститута и с согласия Комиссара народного образования, снова поступил на службу в Институт в должности сверхштатного профессора и библиотекаря обширной фундаментальной библиотеки” [20]. Впродовж 1919-1922 років М.Бережков викладав курси російської історіографії, етнографії, а також спеціальний курс із історії Новгороду і Пскова [21].

М.Бережков багато уваги приділяв організаційній роботі. Слід відзначити його заслуги з упорядкування фундаментальної бібліотеки інституту: протягом кількох років він входив до складу бібліотечної комісії [22], разом із проф. В.Піскорським займався упорядкуванням матеріалів архівів Ніжинського грецького магістрату та Ніжинської міської думи [23], які зберігалися в бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту (далі – НІФІ). М.Бережков був одним із ініціаторів створення Ніжинського історико-філологічного товариства (далі – НІФТ), а також довгий час входив до складу його керівництва: з січня 1896 р. він був товаришем голови [24], а з червня 1901 р. до 1904 р. його головою [25]. Як член товариства, М.Бережков “всегда являлся одним из деятельнейших сотрудников Общества в качестве референта, участника бесед и прений, автора печатаемых в издании Общества трудов” [26]. Крім того, своїми благодійними внесками він фінансово підтримував товариство [27]. Після виходу на пенсію 1904 р. М.Бережкова було обрано почесним членом НІФТ [28]. Крім того, він відіграв значну роль у підготовці XII Археологічного з’їзду в Харкові, а також брав участь у Археологічних з’їздах у Ярославлі, Вільно, Ризі, Одесі, Києві, Катеринославі, Чернігові та Володимирі як делегат від НІФІ та як член Московського археологічного товариства [29]. Крім того, М.Бережков співробітничав із Київським науковим товариством Нестора-літописця [30] та Чернігівською губернською ученою архівною комісією.

1922 р. М.Бережкова було затверджено членом історичної секції Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (далі – ННДК), що підбадьорило літнього професора і надихнуло на роботу [31]. 14 березня 1923 р. його було внесено до списку наукових діячів третьої категорії [32], а у січні 1924 р. М.Бережков став керівником секції української та російської історії згаданої кафедри [33]. М.Бережков був одним з засновників і членом правління Ніжинського наукового товариства краєзнавства. Протягом жовтня 1926 р., за відсутності В.Резанова, він виконував обов’язки керівника ННДК [34]. Однак вік та стан його здоров’я стали на заваді реалізації творчих планів професора. Визнавав це і сам М.Бережков: “Да, да я слабею силами, чувствую, что больше не служака я для Института. Довольно тянуть лямку; пора отдохнуть ...” [35]. Саме через це у липні 1925 р. він подав заяву про звільнення його з посади бібліотекаря Інституту [36], а 21 грудня 1926 р. добро-

вільно склав обов'язки керівника історичної секції ННДК [37]. Однак це офіційне завершення роботи в Інституті не означало припинення наукових студій, які вчений продовжував, власне, до самої смерті.

Методологічні засади творчості М.Бережкова склалися під впливом передусім К.Бестужева-Рюміна. Слідом за своїми наставниками М.Бережков вважав, що “всякий, даже заурядный историк, должен быть немного философом, т.е. указывать связь событий, внутреннюю необходимость их, откуда для читателя происходит убедительность изложения. И всякий даже посредственный историк обязан быть хоть немного живописцем событий, уметь сколько-нибудь рисовать историческую перспективу, т.е. смену, движение событий. Без этих двух качеств нет историка, тот еще не историк, кто пишет статейки, почитывает, узнает частности” [38]. Сприйняття історії М.Бережковим базувалось на думці про те, що “история есть наука, которая через самопознание приводит к развитию и укреплению народного самопознания” [39], а відтак, “историк весьма редко достигает точных выводов: он не находит исторических законов, и история, таким образом, не есть точная наука, на манер наук естественных” [40]. Зміни в методології історичних досліджень на зламі XIX-XX ст. М.Бережков сприйняв спокійно. Знайомлячись з новаціями в теорії історії, він залишавсь переконаним прибічником тріади “православие, самодержавие, народность” як дороговказу і у суспільно-політичній сфері, і в науці [41]. Його дослідження протягом усього творчого життя переконливо засвідчують головне призначення історика – стежити “за развитием государства и народа. Историк – государственный, общественник, народник” [42], а історія – “зрелище судеб Божьих в роде человеческого” [43]. Лише у 20-і роки XX ст. М.Бережков поступово відходить від розуміння історичного процесу як історії суспільства. Він доходить висновку про те, що “главным, центральным пунктом программы изучения Украинской истории должна быть экономическая история” [44]. Це сталося під впливом марксистської історіографії і було свого роду захисною реакцією на методологічний диктат. Проте, марксизм не став для дослідника визначальною методологією передусім через консервативність уявлень вченого про державу, церкву та родину як запоруку розвитку особистості та суспільства – неприйнятними для нього були привнесені марксизмом “отсутствие религии, поэзии, искусства”, а також соціалізм, котрий “разрушает государство, церковь, семью” [45].

Українська історія займала помітне місце в його дослідженнях, однак зі зрозумілих причин проблеми української історії розглядалися, здебільшого в контексті історії Росії. За визнанням самого вченого: “читаю статьи и книги о М.А.Максимовиче. Читал всегда и его собственные труды. Он первый ввел меня поглубже в Историю Украины, Киева и вообще Южнорусскую историю” [46], “Александр Матвеевич Лазаревский, Владимир Бонифатьевич Антонович – также руководили меня своими трудами по истории Украины” [47]. Підкреслений документалізм та історіографічний підхід до історичних студій цих вчених, обумовили принципову схожість розуміння М.Бережковим історичного минулого України.

Наукова спадщина М.Бережкова складається з більш, ніж 50 монографій, статей та публікацій із різних проблем історії, серед яких визначальними є дослідження

вітчизняної історії доби середньовіччя, історіографічні та джерелознавчі розвідки, краєзнавчі студії.

Низку статей М.Бережков присвятив давньому періоду вітчизняної історії [48], у яких, використавши напрацювання колег по “цеху”, висвітлив події суспільно-економічного та політичного життя Давньої Русі.

М.Бережков не обминув увагою Визвольну війну середини XVII ст. в Україні. Її головною причиною він вважав експансію католицизму та уніатства: “... по причине именно насильств униатов и католиков, православные русские люди выказали напряженную, энергическую деятельность на защиту православной церкви. Она выразилась: ... в открытой защите русского дела силами козачества” [49]. Говорячи про Визвольну війну як про захист “русского дела”, М.Бережков, тим не менше, характеризує боротьбу українського народу як “общенародное восстание за нарушаемые права целой нации, иначе сказать политическое движение, а не социальное собственно” [50]. Він уважав Богдана Хмельницького видатною особою свого часу [51], але водночас стверджував, що слабкість Богдана Хмельницького як політика стала причиною вимушеного переходу під владу Росії: “... даже дарованый Хмельницкого не доставало для устройства Малороссии: если Польское государство не совладало с казаками, то Хмельницкий – приходится сказать – не совладал с народной массой. Выход из затруднения оставался один: поддаться под власть царя Московского, пусть он защитит Малороссию от Польши и от татар; пусть он же устроит в ней внутренний порядок!” [52]. М.Бережков розцінював такий підсумок боротьби “за национальную свободу и веру отцов” як благополучний для українців [53].

Помітне місце в доробку М.Бережкова посідають історіографічні та джерелознавчі дослідження. Грунтовні роботи він присвятив історикам другої половини XVIII – початку XIX ст. О.Шафонському та М.Маркову [54], а також уродженцям Ніжинна Г.Кониському [55] та М.Бантшии-Каменському [56]. Спеціальну статтю він приурочив пам’яті свого учителя К.Бестужева-Рюміна [57]. Крім того, М.Бережков займався публікацією архівних джерел [58]. Результатом спільної з В.Піскорським роботи з опрацювання архіву Ніжинського грецького магістрату стала записка М.Бережкова [59], у якій він стисло змалював історію Ніжинської грецької громади, а також у загальних рисах подав опис цього архіву.

Тривалий час М.Бережков працював над з’ясуванням авторства “Замечаний до Малой России принадлежащих”, опублікованих О.Бодяньським в “Чтениях Общества истории и древностей российских при Московском университете” в 1848 р. Підсумком цієї роботи стала доповідь на засіданні історичної секції ННДК 3 та 24 червня 1925 р. [60]. М.Бережков встановив, що ця записка була складена в перший рік правління Олександра I [61]. Досліднику було відомо, що, за переконанням Д.Бантшии-Каменського, який передав цей документ до московського Товариства історії та старожитностей російських; автором його був директор Чернігівської гімназії М.Марков. Перевірка М.Бережковим наявної інформації та тексту пам’ятки не дали достеменних доказів щодо авторства М.Маркова, як не підтвердила і припущення вченого про авторство О.Шафонського або Д.Бантшии-Каменського. Однак, це не завадило М.Бережкову говорити про те, що “кто бы ни был составителем их (“Замечаний” – авт.), был ли он малороссиянин или великорус, во всяком случае, он дал

краткое и сильное изображение внутреннего быта Украины к началу XIX века” [62] та шкодувати, що “в українській історіографії “Замечаниям” приділяється дуже мало уваги” [63]. М.Бережков готував до друку цю свою студію [64], але вона так і не побачила світ.

Водночас, він досліджував розвиток історичних досліджень на Чернігівщині, вивчав спадщину О.Рігельмана, Д.Бантиша-Каменського, М.Маркевича, Філарета Гумілевського, П.Куліша, О.Лазаревського, вважаючи, що “подобные специальные исследования могут стать полезными и для общей истории культуры и общественной жизни Украины” [65]. Крім того, М.Бережков прагнув “проследить правительственные мероприятия по разделению Левобережной Украины на губернии и уезды в XVIII веке и XX веке, и вплоть до настоящего времени, когда в Украинской Советской республике производится новое районирование территории Украинской, на основе новых начал социально-экономического свойства” [66]. М.Бережков також збирався підготувати нарис української історіографії, до якого б увійшли біографічні нариси про вчених та їхні праці, “которыми знаменуется движение и успех науки на Украине, в которых выразилась украинская мысль политическая, общественная, народная и социалистическая, на родном украинском языке, отчасти и на литературном общерусском языке” [67]. “Буду изучать историю Украины, – писав учений, – литературу, язык и этнографию больше, лучше ... по языку она очень древняя страна; самобытная национальность, много исторических невзгод пережившая. Мне она весьма симпатична” [68].

Окремий цикл робіт дослідник присвятив середньовічній історії Криму [69]. Матеріал до них він збирав під час вакаційних поїздок до Криму, а також в архівах і бібліотеках Москви та Санкт-Петербургу. М.Бережков цікавився особою хорватського теолога та політичного філософа Юрія Крижанича, який у середині XVII ст. висловив думку про доцільність приєднання Криму до Росії військовим шляхом. М.Бережков, простежуючи його життєвий шлях, окремий реферат присвятив перебуванню Ю.Крижанича в Ніжині у 1659 р. [70]. Процес приєднання Криму М.Бережков простежив на підставі документів з архіву О.Безбородька [71].

Тривалий досвід краєзнавчої роботи спонукав М.Бережкова до ґрунтовного студіювання місцевої історії, оскільки, за його переконанням, “по истории, археологии и этнографии Черниговского края было написано немало: сколько сработал один только покойный Александр Матвеевич Лазаревский! Осталось, однако, многое доделать” [72]. М.Бережков оприлюднив уривки зі щоденників історика Д.Бантиша-Каменського та письменника князя І.Долгорукого про відвідини Ніжина [73]. Спеціальну доповідь на засіданні НІФТ [74], а з часом і статтю він присвятив визначній події української історії – Чорній раді 1663 р., яка відбулася в Ніжині [75]. На основі архівних матеріалів М.Бережкову вдалося локалізувати на карті Ніжина місце її проведення [76]. Предметом детального вивчення стали історичні перекази про події, що мали місце в регіоні під час Північної війни [77]. Вчений також дослідив історію пам’ятки давньоруської архітектури – чернігівського Спаського собору [78], визначивши основні етапи його будівництва та періоди найбільших перебудов і реконструкцій.

У 1920-х роках М.Бережков цілком зосередився на вивченні української, зокрема місцевої, історії, що було логічним продовженням його попередніх досліджень. Од-

нак, на відміну від його колег, він займався здебільшого накопиченням історичного матеріалу та його аналізом. На жаль, далеко не усі результати цієї копійної роботи були оприлюднені. М.Бережков зізнався: “Мало я знаю про Нежин, хоть берусь руководить другими по части ознакомления с нежинской стариной” [79]. Намагання узагальнити свої студії з історії Ніжина наводять вченого на думку створити “очерк истории города Нежина, главнейше в чертах экономических, статистических, культурно-бытовых ...” [80]. Для здійснення свого наміру в 1923 р. М.Бережков склав план роботи над цим нарисом, який передбачав з’ясувати літописні повідомлення щодо Уненежа та Нежати́на, дослідити грамоти польських королів, московських царів, а також гетьманські універсали про самоуправління в Ніжині. Особливо увагу вчений вважав за необхідне звернути на історію ніжинської грецької громади, особливо з огляду на те, що “история ее закончилась; историку предстоит задача составить очерк ее жизни и деятельности, оценит культурное значение торговли нежинских греков”. До того ж, реалізація цього проекту передбачала накопичення відомостей про місцевих істориків та використання їхнього доробку для написання історії міста. Нарешті, М.Бережков планував скласти нарис історії Ніжинської вищої школи [81] і наполегливо втілював свій намір у життя. Деякі результати роботи в цьому напрямку він оприлюднив на засіданнях історичної секції ННДК. У доповіді “З історії м. Ніжина (про земляні та дерев’яні укріплення м. Ніжина XVII-XVIII ст.)” він спробував встановити місцезнаходження міських укріплень і доводив, що в минулому місто поділялося на “верхнє” та “нижнє” [82]. В іншій доповіді – “Іван Ржевський, ніжинський воевода (До історії м. Ніжина)” М.Бережков торкнувся політичної боротьби в середині XVII ст. [83] Він опрацював також сюжет, пов’язаний із запровадженням Магдебурзького права у Ніжині [84]. Наприкінці 1925 р. він підготував до друку свою працю “До історії Чернігівщини і Ніжинського краю” [85] і працював над узагальнюючим нарисом із України в другій половині XVII ст. [86] На жаль, М.Бережков не зміг довести до логічного завершення цю роботу. Розуміючи неможливість фізично завершити таке масштабне дослідження, М.Бережков частину матеріалів з історії Ніжина передав своєму давньому знайомому, академіку К.Харламповичу [87], який використав їх у своїх дослідженнях [88].

Не менш важливою для М.Бережкова була участь у підготовці молодого покоління вчених [89]. До числа його учнів належать В.Савва, М.Петровський, А.Єршов, О.Максимович, В.Фесенко, І.Спаський. Учений із солідним досвідом роботи, вихованець поважної наукової школи, він виробив власну методику підготовки молодих науковців. М.Бережков дотримувався думки про те, що “молодым аспирантам исторической науки можно и нужно учиться работать прежде всего по печатным источникам, которых уже много издано ... Впрочем всему свое место, свое время: аудитория, библиотека, архив, экскурсии и командировки в домашние и заграничные центры науки, все это – этапы на пути научного образования и гуманного эстетического воспитания; не каждому адепту науки выпадает счастье пройти все эти этапы” [90]. Фундаментальний підхід вченого до підготовки молодих фахівців позитивно відображався на авторитеті самого М.Бережкова й усього ніжинського осередку вчених-істориків.

Глибоке зацікавлення М.Бережкова місцевою старовиною та залучення до крає-

знавчих студій молодих науковців, дозволило перетворити регіональну історію на смислове поле наукових досліджень усіх представників Ніжинської історичної школи. Краєзнавство для цього осередку вчених стало засобом легітимізації української історії в умовах домінування російської історіографії і захистом від тотальної історії, запропонованої марксистами.

Оцінюючи свою роботу в Ніжині, М.Бережков писав: “В целом Институт – хорошая школа (Я очень рад, что на свою долю послужил этой школе, поучил, и сам многому поучился в Нежине)” [91]. Ця оцінка узгоджується з його переконанням у тому, що “каждая школа создается последовательной работой нескольких поколений в одном разумном направлении” [92].

3-поміж представників старшого покоління Ніжинської історичної школи лише М.Бережков зазнав переслідувань за політичні погляди, але незважаючи на гостру критику за наукові та політичні переконання, йому пощастило уникнути репресій. 1927 р. М.Бережкова викликали до місцевого управління ДПУ для надання свідчень з приводу його участі в організації “Союз русского народа” [93], але цим усе й обмежилось. Напевне, похилий вік врятував професора від репресій.

Більша частина життя М.Бережков пройшла в Ніжині, і як справжній майстер, він передав секрети свого ремесла учням, які з вдячністю згадували свого вчителя. До самої смерті М.Бережков, незважаючи на заборону лікарів, працював у бібліотеці інституту та у своєму робочому кабінеті вдома. Помер учений у квітні 1932 р. [94]*.

ПОСИЛАННЯ

1. Коваленко А.Б. М.Н.Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. – Вип.1. – Ніжин, 1990. – С. 104-105; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович // Репрессоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 334; Крижанівська Л.О. Особистий архівний фонд М.М.Бережкова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 2. – К., 1994. – С. 147-155; Самойленко С.Г. Книжкове зібрання професора історії М.М.Бережкова в бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту // Література та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції, травень 1996. – К.-Ніжин, 1997. – С. 129-138; Острияк А. “Щоденник” професора Бережкова // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 133-139; Зозуля С.Ю. Деякі аспекти московсько-кримських взаємин у працях Михайла Бережкова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 124-127; Він же. Зміна поколінь ніжинських науковців протягом 1920-х років: проблема структуризації та доля кількох яскравих репрезентантів (за матеріалам вивчення некрополя професури Ніжинської вищої школи) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – К., 2002. – С. 105-119; Неопмнящий А.А. Крымоведение в научном наследии М.Н.Бережкова // Література та культура Полісся. – Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин, 2004. – С. 257-265; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа:

* Дата смерті М.Бережкова може бути уточнена за наказом № 47 від 13 квітня 1932 р. по Ніжинському інституту соціального виховання. Текст наказу не вказує на дату смерті, але дає підстави твердити, що М.Бережков помер незадовго або в день коли було видано наказ. Таке твердження логічно випливає з тексту наказу: “Одержавши повідомлення про смерть професора Бережкова М.М., наказую організувати похорон доручити комісії у складі В.К.Пухтинського, М.Н.Петровського та представників профкому”. Інших документальних відомостей, що засвідчують смерть історика немає – у книгах Відділу реєстрації актів громадянського стану Ніжинського міськвиконкому за 1932 р. запис про смерть М.М.Бережкова відсутній.

- сторінки історії. – Ніжин, 2005; Коляструк О. Релігійний аспект у науковій діяльності і приватному житті професора історії М.М.Бережкова // Сіверянський літопис. – 2006. – №5. – С. 91-96 та інші.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. ХХІІІ, од.зб. 2, арк. 8 зв., 25 зв.
  3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 9.
  4. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 16-16 зв.
  5. Коваленко О.Б, Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991. – С. 334.
  6. ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, спр. 40, арк. 22.
  7. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, од.зб. 2358, арк. 9-9 зв.
  8. ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, спр. 2, арк. 8 зв.
  9. Киреева Р.А. К.Н.Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. – М., 1990. – С. 123.
  10. Див.: ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, од.зб. 685-774.
  11. Круковский А. Старое педагогическое гнездо (Из воспоминаний о Нежинском Историко-филологическом институте) // Филологические записки. – Вып. 6. – Воронеж, 1911. – С. 808.
  12. ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, од.зб. 50, арк. 33.
  13. Там само, ф. ХХІІІ, од.зб. 17, арк. 11.
  14. Там само, ф. ХХІІІ, од.зб. 45, арк. 6.
  15. Там само, ф. ХХІІІ, од.зб. 20, арк. 16.
  16. Там само, ф. ХХІІІ, од.зб. 40, арк. 16-16 зв.
  17. Там само, ф. ХХІІІ, од.зб. 711, арк. 2.
  18. Карпеко А. Там, где учился Гоголь (воспоминания) [Машинопис]. – Воронеж, 1960. – С. 466.
  19. Егоров П.А. Alma-mater // Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя [Машинопис]. – С. 7-8.
  20. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 10-10 зв.
  21. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 14.
  22. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1897-1898 уч. год // Известия НИФИ. – Нежин, 1899. – С. 2.
  23. Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Під ред. О.О.Новікової, І.С.Пічугіної. – К., 1997. – С. 211; Доклад председателя Историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородко, проф. М.Бережкова о занятиях археологической комиссии. – Нежин, 1903. – С. 27.
  24. ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 9, арк. 1.
  25. Протоколы заседаний Общества с 28 февраля 1900 года по 22 ноября 1902 года // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине (далі – Сборник НИФО). – Т. IV. – Нежин, 1903. – С. 8.
  26. Протоколы заседаний Историко-филологического Общества за 1908-1909 акад. год // Сборник НИФО. – Т. VII. – Нежин, 1910-1911. – С. 14.
  27. ВДАЧОН. – ф. 1334, оп. 1, спр. 52, арк. 24 зв.
  28. Личный состав Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко к 1 января 1912 г. // Сборник НИФО. – Т. VIII. – Нежин, 1912-1913. – С. 47-49.
  29. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 14.
  30. Таран Л.В., Самойленко О.Г. Історіософія М.С.Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції. – К.-Ніжин, 1997. – С. 91.
  31. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 16-16 зв.
  32. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 16-16 зв.
  33. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 15.
  34. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 92, арк. 48-49 зв.
  35. ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, од.зб. 54, арк. 17.
  36. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 19.
  37. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 39.
  38. ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, од.зб. 21, арк. 36.

39. Бережков М. Об истории как народном самосознании (Вступительная лекция в курс русской истории, читанная в Нежинском историко-филологическом институте кн. Безбородко, 8 ноября 1882 г.) // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (далі – Известия НИФІ), М.,-К.,-Лейпциг. – Т. VIII. – 1884. – С. 1.
40. Там само. – С. 4.
41. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 23, арк. 34.
42. Там само, ф. XXIII, од.зб. 49, арк. 45 зв.
43. Там само, ф. XXIII, од.зб. 30, арк. 6.
44. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 37.
45. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 53, арк. 2 зв.-3.
46. Там само, ф. XXIII, од.зб. 57, арк. 11 зв.
47. Там само, ф. XXIII, од.зб. 43, арк. 23.
48. Бережков М.Н. О торговле русских с Ригой в XIII и XIV веках // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – Кн. 2. – С. 330-357; Бережков М.Н. Святой Владимир – строитель городов // Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. II. – Отд. II. – С. 71-85; Бережков М.Н. Блаженный Игорь Ольгович, князь Новгород-Северский и великий князь Киевский. – Чернигов, 1893. – 42 с.
49. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 155, арк. 11 зв.
50. Там само, ф. XXIII, од.зб. 186, арк. 314.
51. Там само, ф. XXIII, од.зб. 66, арк. 2.
52. Там само, ф. XXIII, од.зб. 186, арк. 315 зв.
53. Бережков М. А.Ф.Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание. – Нежин, 1910. – С. 14.
54. Бережков М. А.Ф.Шафонский и его труд “Черниговского наместничества топографическое описание”. – Нежин, 1910. – 120 с.; Бережков М. М.Е.Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине (с дополнением к статье) // Сборник НИФО. – Т. IV. – Нежин, 1903. – С. 1-25; Бережков М. “Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к появлению истории Чернигова”: Материалы и заметки. – М., 1910. – 37 с.; ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 42, арк. 13.
55. Бережков М.Н. Георгий Кониский, как проповедник (Речь, произнесенная в торжественном собрании Общества 19 февраля 1895 г. // Сборник НИФО. – Т. I. – К., 1896. – С. 113-127.
56. Протоколы заседаний Общества за 1903 год // Сборник НИФО. – К., 1904. – С. XVI.
57. Бережков М.Н. В память К.Н.Бестужева-Рюмина // Сборник НИФО. – Т. II. – Нежин, 1899. – С. 16-23.
58. Бережков М. Еще несколько слов о летописце Переяславля Суздальского. – Нежин, 1900. – 30 с.; Жизнь священника Алексея Ефимовича (Казанцева) / Сост. архиепископом Евг. Казанцев. Издал М.Бережков. – Нежин, 1900. – 23 с.; Документы и заметки: Жалованная грамота Петра Великого, Заемная расписка, Письмо императора Александра I (текст и комментарии) // Сборник НИФО. – К., 1904. – С. 231-237.
59. Записка профессора М.Н.Бережкова об архиве греческого магистрата // Сборник НИФО. – Т. VIII. – Нежин, 1912-1913. – С. 64-70.
60. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 70, арк. 21-21 зв.
61. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 28.
62. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 28-28 зв.
63. Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 70, арк. 23.
64. Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 320, арк. 20 зв.
65. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 25 зв.
66. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 29 зв.
67. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 30-31.
68. ІР НБУВ, ф. XXIII, спр. 55, арк. 17 зв.
69. Бережков М. Русские пленники и невольники в Крыму. – Одесса, 1888. – 31 с.; Бережков М.Н. План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. – СПб., 1891. – 90 с.; Бережков М.Н. Древнейшая книга крымских посольских дел. 1474-1505 гг. – Симферополь, 1894. – 29 с.; Бережков М.Н. Крымские дела в старом царском архиве XVI века. На основании современной архивной описи. – Симферополь, 1894. – 11 с.; Бережков М.Н. Крымские шертные грамоты // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. –

1894. – Кн. VIII. – С. 35-56.; Бережков М.Н. Нур-султан царица Крымская: Историко-биографический очерк, Симферополь, 1897. – 17 с.; Бережков М.Н. Об одной историко-политической записке времен присоединения Крыма // Известия НИФИ. – Т. XVIII. – Нежин, 1900. – С. 3-10.
70. Протоколы заседаний Общества за 1903 год // Сборник НИФО. – К., 1904. – С. XII-XIII.
71. Бережков М.Н. Об одной историко-политической записке времен присоединения Крыма // Известия НИФИ. – Т. XVIII. – Нежин, 1900. – С. 4-5.
72. Доклад председателя Историко-филологического Общества при Нежинском институте князя Безбородко, проф. М.Бережкова о занятиях Археологической комиссии. – Нежин, 1903. – С. 27.
73. Бережков М.Н. Город Нежин в начале XIX в по описанию московских путешественников. – Нежин, 1895. – 18 с.
74. Протоколы заседаний Общества с 28 февраля 1900 года по 22 ноября 1902 года // Сборник НИФО. – Т. IV. – Нежин, 1903. – С. 8.
75. ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, од.зб. 73, 34 арк.
76. Коваленко А.Б. Вказана праця. – С. 105.
77. Бережков М.Н. Нежинские предания относящиеся к 1709-му Полтавскому году (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского ученого Общества при Институте кн. Безбородко, 14 сентября 1909 г.) // Сборник НИФО. – Т. VII. – Нежин, 1910-1911. – С. 1-16.
78. Бережков М.Н. К истории Черниговского Спасского собора. – М., 1911. – 21 с.
79. ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, од.зб. 48, арк. 16.
80. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34-35.
81. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34-35.
82. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 92, арк. 39 зв. - 40.
83. Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 92, арк. 55 зв, 56 зв.
84. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34 зв.
85. Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 320, арк. 120 зв, 121.
86. Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 4. – К., 1971. – С. 42; Ткаченко В. Краєзнавча діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури й мови у 20-х рр. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 104.
87. ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, спр. 58, арк. 12 - 12 зв.
88. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVI-XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. Праці історичної секції. – Кн. XXIV. – К., 1929. – С. 117.
89. Егоров П.А. Вказана праця. – С. 7-8, 12.
90. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 36 зв.
91. ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, од.зб. 32, арк. 10.
92. Бережков М.Н. Георгий Кониский... – С. 116.
93. ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, од.зб. 57, арк. 3.
94. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 2086, арк. 54.

* * *

Уміщені далі матеріали відклалися в особовому фонді М.М.Бережкова (ф. ХХІІІ), що зберігається в Інституті рукопису НБУВ ім. В.І.Вернадського. Перший із них є чернеткою виступу ніжинського науковця 9 вересня 1926 р. на спільному [пленарному] засіданні ННДК – про це можна судити вже з першого рядка документу: досить ефемерного апелятиву, створеного колишнім професором із дореволюційного звертання, так би мовити, – з поправкою на нові часи. Далі, в цій же одиниці зберігання зазначеного фонду, міститься ще одна чернетка іншого – наступного – виступу М.М.Бережкова там-таки 23 листопада 1926 р., яка стосується особи воеводи ніжинської залоги московських стрільців у 1660-х роках І.І.Ржевського. Однак, остання складається лише зі вступної частини доповіді, – то ж, пропонувати її читачеві, вважаємо, в такому вигляді недоречно. Натомість, чернетка доповіді про міські укріплення Ніжина XVII-XVIII ст. є хоча й не завершеною, але, загалом, цілісною. Її цінність,

крім інформативності змісту, полягає в тому, що ця чернетка (як і чернетка доповіді про воєводу І.І.Ржевського) відтворює зміст втраченої на сьогодні однойменної статті М.М.Бережкова, котру він підготував для друку в збірці на пошану академіка Д.І.Багалія. За вказівкою ніжинського вченого в звіті про свою роботу в ННДК за 1926 р. обидві статті (про міські укріплення та про І.І.Ржевського) були відіслані ним до Харкова восени того ж року. Двотомна збірка побачила світ вже наступного року, але розвідок М.М.Бережкова вона не містить. Хоч праці кількох інших співробітників ННДК в ній надруковані, зокрема, Анатолія Григоровича Єршова та Миколи Неоновича Петровського.

Наступний документ – це опис копії початку ХХ ст. певного більш раднішого плану міста Ніжина (ймовірно другої третини – середини ХVІІІ ст.), оригінал якої був невідомий М.М.Бережкову і залишається таким донині. В матеріалах зазначеного особового фонду самого плану немає. Проте, опис М.М.Бережкова дає можливість, знаючи сучасну топографію історичної частини Ніжина, уявно окреслити контури частин старого міста, а також спробувати локалізувати занотовані дослідником об'єкти.

Про третій документ децю згадувалося вище в цьому біографічному нарисі. План майбутнього нарису історії Ніжина М.М.Бережков склав у 1923 р., невдовзі після затвердження на посаді дійсного члена ННДК і мав ним керуватися у своїх подальших кафедральних дослідженнях, а згодом – після обрання через півтора року керівником секції української і російської історії, – також скеровувати напрями досліджень аспірантів. План нарису дає уяву про бачення М.М.Бережковим структури майбутньої праці, його розуміння періодизації історії Ніжина, визначення ним домінуючих, найбільш важливих тем, епізодів міської історії тощо; до певної міри – також про науковий інструментарій самого дослідника.

Усі документи подаються мовою оригіналу, відповідно до норм правопису сучасної російської мови, але зі збереженням стилістичних і лексичних особливостей автора. Підкреслення й примітки в тексті також зроблені М.М.Бережковим.

Михаил Николаевич Бережков

О ГОРОДОВЫХ УКРЕПЛЕНИЯХ В НЕЖИНЕ В 17 ВЕКЕ И 18-М

Господа товарищи!

Вам достаточно хорошо известно начальный факт в истории нашего города, – первый вполне точно установленный факт, что в 1625 году мещане г. Нежина получили от польского короля Сигизмунда III грамоту на самоуправление по Магдебургскому праву. Город Нежин получал самостоятельное гражданское бытие и различные льготы в отношении промыслов и торговли, в отношении хозяйств на землях – ближних окрестностях, обильно приписанных к нему, вместе с жителями, правда, немногочисленным, редкими на первое время.

В грамоте дается знать от короля, что новоселое городище наше Нежин, в княжестве Черниговском лежащее, счастливо из рук неприятельских возвращенное и к государству нашему присоединено. И мы, принимая во внимание, что это вновь населенный город, находясь на оборонительном пункте, в валах, может сдерживать неприятельские нападения и стать заслоном для границы нашего государства, желаем всякими способами укрепить и в наилучшее состояние приводить его.